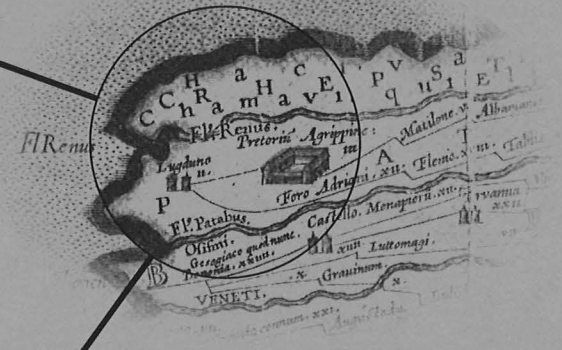
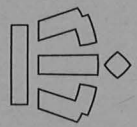

Renus

- IN DIT NUMMER:
- LEZING (P. 3)
  - VELDVERKENNING
KOUDEKERK (P. 4)
  - VERHUIZING (P. 10)
  - BOEKBESPREKINGEN (P. 15)

Redactie Renus
Langebrug 56
2311 TM LEIDEN
DRUKWERK

TNT Post
Port betaald
Port Payé
Pays-Bas

Renus is een uitgave van de afdeling Rijnstreek van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.) en verschijnt tenminste tweemaal per jaar. Oplage ca. 220 stuks. Redactie: P.J.M. de Baar.

Gegevens uit Renus mogen worden overgenomen, mits met voldoende bronvermelding, en er een kopie van het artikel, waarin gegevens uit Renus werden verwerkt, aan de redactie wordt gestuurd.

Vondstmeldingen

Als u iets gevonden heeft, waarvan u denkt dat het van belang kan zijn, of als u weet dat anderen vondsten hebben gedaan, belt u dan a.u.b. met een van de volgende mensen:

Dick van der Kooij, Welterdreef 93, 2253 LJ Voorschoten, tel. 071-5764072
 Leo den Hollander, Coornhertstraat 55, 2332 AP Leiden, tel. 071-5312172
 Suus Sprey, Burg. Visserpark 14, 2405 GR Alphen a/d Rijn, tel. 0172-494986

Ook houden wij ons aanbevolen voor melding van plaatsen waar graafwerkzaamheden plaats (gaan) vinden. Help mee het bodemarchief te redden: een kleine vondst kan het begin van iets belangrijks zijn!

Meehelpen met de opgravingen?

Heeft u belangstelling om actief deel te nemen aan het veldwerk, dan kunt u bij bovengenoemde personen vernemen welke projecten in uitvoering zijn of binnenkort zullen komen en voor de precieze gegevens over plaats en tijd. Met nadruk wordt erop gewezen, dat ervaring absoluut niet vereist is.

Restaureren, tekenen en vondstverwerking

Deze werkzaamheden vinden plaats in onze werkruimte, Langebrug 56 te Leiden, elke maandag (behoudens als er een feestdag of lezing is).

Opgave van nieuwe leden

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam of via de website: www.awn-archeologie.nl. Het basislidmaatschap kost € 36,50 per jaar. Leden ontvangen zesmaal per jaar het tijdschrift *Westerheem*. Nieuwe leden worden persoonlijk uitgenodigd voor een eerste kennismaking met de afdeling.

Langebrug 56, 2311 TM Leiden
 awnrjinstreek@yahoo.com
www.awn.rjinstreek.geschiedenisbank-zh.nl

LEZING: WATERINGEN - JULIAHOF

Lezing door Emile Eimermann op maandag 1 oktober 2007
 aanvang 20.15 uur (let op het afwijkende tijdstip!), Lipsiusgebouw
 (Centraal Faciliteitengebouw, 1175), zaal 028.

Cananafaats boerenbedrijf op A M A C M P III. Teruggekeerde Veteranen ?
 Drs. Emile Eimermann is werkzaam bij ADC ArcheoProjecten de projectverantwoordelijke bij Wateringen-Juliahof.

In het najaar van 2006 heeft ADC ArcheoProjecten een opgraving uitgevoerd aan de Juliahof te Wateringen ten westen van de Kwaklaan, waar een nieuwbouwwijk wordt gerealiseerd. Het uitgevoerde onderzoek sluit feitelijk aan bij het grootschalige onderzoek aan de oostkant van de Kwaklaan - op Haags grondgebied -, alwaar de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag grootschalige opgravingen heeft uitgevoerd in het kader van de VINEX-locatie Wateringse Veld. De hier gepresenteerde resultaten vormen in wezen dan ook een 'ingezoomd' beeld van dit grotere nederzettingssysteem, dat zich langs de beide verlande oeverwallen van de Gantel uitstrekte.

Binnen het plangebied konden in ieder geval twee woonerven onderscheiden worden. Eén daarvan kon vrij volledig worden opgegraven. Tijdens de lezing zal na behandeling van de opgravingresultaten – sporen en structuren, botanie, zoölogie, steen en baksteen, metaal en fysische antropologie (met dank aan de verscheidene deelspecialisten!) – de vraag aan de orde komen of we hier mogelijk te maken hebben met Cananafaats veteranen die na beëindiging van hun dienstdienst in het Romeinse leger weer terugkeerden naar hun geboortegrond. Belangrijkste aanwijzingen hiervoor zijn enkele metalen voorwerpen die met het dragen van een zwaard geassocieerd kunnen worden, paardentuig en de vondst van graffito in de vorm van een ingekraste Latijnse naam op een Terra Sigillata-bord. Aan de ene kant zal aansluiting gezocht worden met het onderzoek in de Bataafse regio, waar sterke aanwijzingen zijn voor Bataafse veteranen binnen de inheemse nederzettingen. Aan de andere kant zal kritisch gekeken worden naar de aanwezigheid van veteranen, die zijn weerslag zou hebben op het vondstmateriaal. Het 'militair diploma van Poeldijk' vormt het onomstotelijke bewijs dat veteranen naar hun geboortegrond terugkeerden, maar geldt dit ook voor andere vondstcategorieën? Of hebben we hier te maken met een 'evolutie' in het vondstmateriaal dat niet zozeer op een directe aanwezigheid van veteranen hoeft te duiden, maar meer met veranderingen als gevolg van het Romanisatie-proces? Kortom, genoeg stof voor discussie naar aanleiding van een 'standaard' Cananafaats woonerf.

Naast de Inheems-Romeinse bewoning tussen de 1ste en de 3de eeuw na Chr. werden ook enkele Vroeg-Middeleeuwse aardewerkscherven, alsmede een Laat-Middeleeuwse hoويمijt gevonden. In het slot van de lezing zal deze Post-Romeinse bewoningsgeschiedenis aan de orde komen.

Naast de verschillende deelspecialisten hebben discussies met enkele 'Romeinse archeologen' in belangrijke mate bijgedragen bij de beeldvorming van de spreker over deze opgravingresultaten.

EEN VELDVERKENNING IN KOUDEKERK AAN DEN RIJN (GEMEENTE RIJNWOUDE), APRIL 2006.

Pierre van Grinsven en Aleid Muller

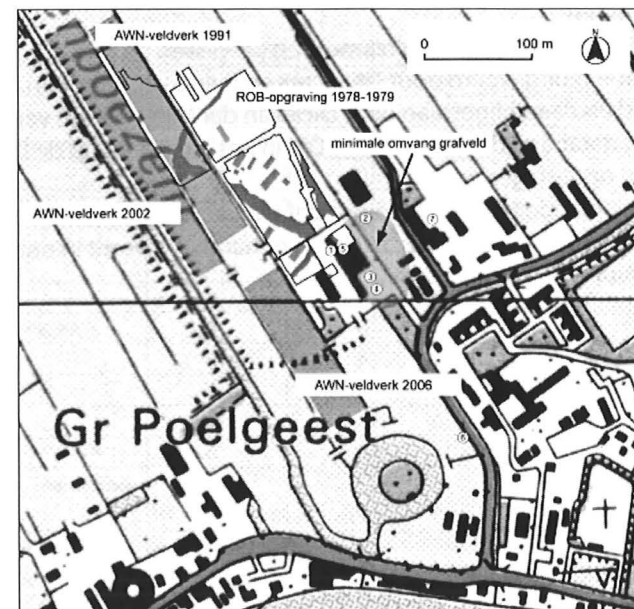
1. Inleiding

Op de zaterdagen 1 en 8 april 2006 is door de AWN-afdeling Rijnstreek een veldverkenning uitgevoerd te Koudekerk aan den Rijn op een terrein van T. Reijneveld, gelegen in de Hondsdijkse polder ten noorden van het eilandje waarop eertijds het slot Groot-Poelgeest stond. Dit gebied heeft al jaren de archeologische aandacht: in 1978-1979 is er een grote ROB-opgraving geweest en in 1991 en in 2002 zijn er ook al veldverkenningen geweest (Van Grinsven en Dijkstra 2005). Op dit terrein heeft een vroegmiddeleeuwse nederzetting gelegen die bestaan heeft van ongeveer 50 v. Chr. tot 850 na Chr., met een onderbreking van 50 - 450 na Chr. Later is het bouwland en weiland geworden, laatstelijk in gebruik voor de teelt van maïs. Het perceel waarop de veldverkenning van 2006 plaatsvond lag ongeveer 100 m ten zuiden van de plaats waar in 1978-79 een vroegmiddeleeuwse nederzetting is opgegraven.

2. Ligging van het terrein

In afbeelding 1 is dat deel van de Hondsdijkse polder weergegeven waar de veldverkenning is uitgevoerd. Tevens is aangegeven waar de ROB opgraving heeft plaats gevonden in 1978-79.

Het terrein van de veldverkenning is zwart gearceerd weergegeven. Het gaat hier over een stuk grond dat al afgekleid was voordat de ROB-opgraving had plaatsgevonden; eventuele nederzettingssporen zijn toen vernietigd. Het in rood aangegeven gebied betreft de veldverkenning van 1991, die deels het gebied van de opgraving besloeg; in blauw het terrein van de veldverkenning van 2002.

Ligging van archeologische vindplaatsen 'achter het torrentje':

1. Vermoedelijke vindplaats urnen 1940
2. Waarneming begravingen bij afkleding
3. Waarneming menselijke skeletresten bij maken oprit kleispor
4. Vondst menselijk pijpbeen bij maken afrit kleivrachtwagen
5. Locatie begraving en urn in ROB-opgraving 1979
6. Hier zou een urn zijn gevonden bij het opschoonen van de sloot
7. Locatie RMO-waarnemingen nederzettingssporen bij afkleding in 1950

3. Werkwijze

Het veld werd in 18 stroken van ieder 10 meter breed en 30 meter lang (precies tussen twee sloten ingeklemd) ingedeeld. Strook 1 bevond zich aan de noordzijde, strook 18 aan de zuidzijde bij Groot-Poelgeest. De percelen werden door een AWN-lid belopen in banen van 2-4 meter en alle aan de oppervlakte liggende vondsten verzameld. Daarna werd hetzelfde perceel nog met een metaaldetector nagelopen.

Aanwezig waren op zaterdag 1 april: Ab van Grol, Chris Zwaan, Leo van de Brand, Aleid Muller en Bert Zandbergen, en op zaterdag 8 april: Aleid Muller, Ab van Grol en Devid Kamperveen. In bijlage 1 is aangegeven door wie een bepaald perceel belopen is.

De omstandigheden waren ongunstig. Op zaterdag 1 april bewolkt met buien en een temperatuur van 11 graden met een matige zuidwesten wind; later op de dag nog zonneschijn. Op zaterdag 8 april een harde zuidwesten wind, 4-8 graden, veel regen en hagelbuien.

4. De vondsten

De vondsten zijn per perceel verzameld en gewassen op de Geregracht. Determinatie is uitgevoerd door Titia Kiers en Pierre van Grinsven, met goede raad en daad bijgestaan door Dick van der Kooij. Ze zijn verwerkt in een Access database, die als een CD-ROM in het archief en op de laptop van de afdeling opgeslagen is.

In onderstaande tabel is een overzicht van de vondsten per materiaalcategorie er verzameld zijn, zoals die gehanteerd wordt in onze vondstformulieren.

Materiaal	Aantal
Aardewerk	365
Bot	22
Cokes	1
Fabsteen	296
Glas	21
Houtskool	3
Huttenleem	17
Metaal	44
Natsteen	118
Pijp	19
Schelp	1
Slak	12

De verhouding tussen de aantallen aardewerkfragmenten en de overige vondsten is geheel willekeurig en ervan afhankelijk of een persoon tijdens het belopen van het perceel zich concentreerde op het aardewerk of ook nog natuursteen en baksteenfragmenten meegenomen heeft.

De aardewerkfragmenten kunnen als volgt onderverdeeld worden, gebruikmakend van de indeling zoals die binnen onze afdeling gebruikt wordt.

Soort	Rand	Wand	Bodem	Overig	Totaal	%
Andenne	0	1	0	0	1	0,3
Faience	0	3	2	0	5	1,4
Grijsbakkend aardewerk	0	8	1	0	9	2,5
Industrieel	2	0	0	0	2	0,5
Inheems Romeins	2	2	0	0	4	1,1
Kogelpot	1	1	0	0	2	0,5
Maastrichts	2	10	8	0	20	5,5
Majolica	0	1	2	0	3	0,8
Niet te determineren	0	1	0	0	1	0,3
Paffrath	0	1	0	0	1	0,3
Pingsdorf	0	1	2	0	3	0,8
Porselein	1	3	2	0	6	1,6
Romeins	6	7	1	1	15	4,1
Roodbakkend aardewerk, geglazuurd	36	86	19	8	149	40,8
Roodbakkend aardewerk, ongeglaazuurd	12	13	3	1	29	7,9
Siegburg	0	3	0	0	3	0,8
Steengoed	5	35	5	1	46	12,6
Stoneware	2	1	1	0	4	1,1
Vroegmiddeleeuws aardewerk	10	37	3	0	50	13,7
Witbakkend aardewerk	2	7	3	0	12	3,3
Totaal	81	221	52	11	365	100,0

Uit dit overzicht blijkt dat het meeste aardewerk afkomstig is uit de Nieuwe Tijd. De Vroege Middeleeuwen is vertegenwoordigd met 13,7 %, het Romeins met 4,1 % en het inheems Romeins met slechts 1,1 %, en het materiaal uit de Volle Middeleeuwen als Andenne, Pingsdorf en grijsbakkend en Paffrath met een schamele 1,9 %.

Vergelijken we de resultaten van de opgraving met de die van de veldverkenningen, dan geeft dat het volgende resultaat:

	Opgraving ROB (N=12089)	verkenning 1991 (N=1490)	verkenning 2002 (N=522)	verkenning 2006 (N=365)
Nieuwe Tijd	0,1 %	22 %	90,6 %	79,2 %
Romeins	0,7 %	3,9 %	3,4 %	4,1 %
Middeleeuwen	73,1 %	73,8 %	3,6 %	13,7 %
Late Middeleeuwen	0,1 %	0,3 %	2,1 %	1,9 %
Inheems Romeins	25,9 %	0,1 %	0,3 %	1,1 %
Indeterminabel	0,1 %			

Tijdens de opgraving van de ROB werd alleen Romeins en vroegmiddeleeuws materiaal gevonden. Het postmiddeleeuws materiaal ontbreekt volledig, omdat de bovenste laag eerst werd verwijderd en na de opgraving werd teruggebracht. Het inheems-Romeins aardewerk vormt de oudste fase en wordt gevonden in de onderste afzettingen, ongeveer 1,5 m onder het maaiveld.

De verkenning van 1991 is uitgevoerd op het terrein dat deel uitmaakte van de opgraving. De bovenlaag en stort zijn later teruggezet; dit verklaart het hoge percentage aan vroegmiddeleeuws materiaal.

De verkenning van 2002 langs de molenboezem laat alleen postmiddeleeuws materiaal zien. Dit is te verklaren uit de mededeling van de heer T. Reijneveld dat het hier gaat om aangevoerde grond voor het ophogen van het terrein in het midden van de twintigste eeuw.

De verkenning van 2006, die duidelijk buiten het gebied van de opgraving valt, geeft een gemengd beeld. Het postmiddeleeuws aardewerk komt het meest voor, maar er is nog wel een duidelijke vertegenwoordiging van het vroegmiddeleeuwse en Romeinse aardewerk. De invloed van latere activiteiten neemt dus toe gaande van het terrein van de opgraving naar Groot-Poelgeest. Dit wordt verder nog benadrukt als we kijken naar het gevonden materiaal aan bakstenen en dakpannen. Relatief komen veel dakpannen voor, zeker als al het leisteen wordt meegenomen.

Twee bijzondere vondsten kunnen genoemd worden. Het gaat om een mooi applique van een steengoedkruik afkomstig uit Raeren, waarop een wapenschild met helm en dekkleden (zie foto; deze is in kleur opgenomen in *Westerheem* 56 (2007) 105). Het wapenschild draagt een huiskerk; rond het applique loopt een randschrift. Het deel dat hiervan nog aanwezig is, bevat de naam MELCIOR HONCKEBOVR. Het andere is een zilveren (West-?)Frisia munt (een dubbele stuiver) uit 1678.

Het applique van de steengoedkruik uit Raeren

Samenvatting en conclusies.

Op 1 en 8 april 2006 is er door de AWN-afdeling Rijnstreek een veldverkenning uitgevoerd op een terrein van T. Reijneveld gelegen in de Hondsdijkse polder in Koudekerk aan den Rijn, gemeente Rijnwoude. Het aangetroffen aardewerk bestond voor meer dan 80% uit postmiddeleeuws aardewerk, met name, zoals gebruikelijk in deze weilandgebieden, uit toemaakbemesing met huisvuil afkomstig. 14% van het aardewerk kan gedateerd worden als vroegmiddeleeuws en verwijst naar de vroegere nederzetting. Uit het percentage vroegmiddeleeuws aardewerk blijkt dat dit gebied al iets verder van de nederzetting gelegen was. De kern van de nederzetting ligt meer naar het noorden. Wellicht kan er in de toekomst nog eens nader onderzoek in deze streek verricht worden om nog meer precisie op dat punt te krijgen.

Bijlage 1: Perceelsindeling

Vondstnummer	Perceel	Loper	Detector
1	0-10 m	Bert	Chris
2	10-20 m	Aleid	Chris
3	20-30 m	Ab	Chris
4	30-40 m	Ab	Chris
5	40-50 m	Leo	Leo
6	50-60 m	Ab	Chris
7	60-70 m	Bert	Chris
8	70-80 m	Aleid	Chris
9	80-90 m	Ab	Chris
10	90-100 m	Leo	Leo
11	100-110 m	Pierre	Devid
12	110-120 m	Aleid	Devid
13	120-130 m	Pierre	Devid
14	130-140 m	Aleid	Devid
15	140-150 m	Pierre	Devid
16	150-160 m	Aleid/Ab	Devid
17	160-170 m	Pierre	Devid
18	170-175 m	Ab	Devid

Literatuur:

Grinsven, P.F.A. van & Dijkstra, M.F.P., 2005, *De vroegmiddeleeuwse nederzetting te Koudekerk aan den Rijn. Een bijna vergeten opgraving in de Lagenwaardse polder*. Een AWN-rapport van de afdeling Rijnstreek.

Grinsven, P.F.A. van & Dijkstra, M.F.P., 2006, *Een nederzetting achter het torentje. De lokale geschiedenis van Koudekerk aan den Rijn tot het jaar 1000*. Een uitgave van het Historisch Genootschap Koudekerk.

VAARWEL GEREGRACHT 50, WELKOM LANGBRUG 56.

P.J.M. de Baar

Wie nu in onze werkruimte aan de Geregracht gaat kijken, ziet alleen maar een leeg gebouw, al schijnt het inmiddels al weer verhuurd te zijn. Of de plannen om het weer in gebruik te nemen als rioolgemaal, verwezenlijkt zullen worden, valt thans nog moeilijk te zeggen. Het zou ergens wel mooi zijn: als rioolgemaal zijt ge gebouwd, en tot rioolgemaal zult ge wederkeren. Hoe dan ook, vanaf 1988 hebben we er een heel geschikt en zelfs gezellig onderkomen aan gehad. Eerst werden op zaterdag 16 juni de niet meer nodige vondst dozen naar het Provinciaal Depot in Alphen aan den Rijn gebracht en op zaterdag 18 augustus vond de grote verhuizing van de rest van de inboedel naar het gemeentelijk Archeologisch Centrum in de voormalige brandweerkazerne aan de Langebrug plaats. Zoals bekend is dat een tijdelijke oplossing: uiteindelijk is de bestemming het voormalige Weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht.

Over de oude huisvesting hoeft hier niet uitgewijd te worden: in de *Renus* 1994-1 p. 9-18 is onder de titel "Het zuidelijk rioolgemaal aan de Geregracht" de geschiedenis van de bouw van dat pand omstandig uit de doeken gedaan. Daarna is er eigenlijk nooit veel aan het gebouw gedaan: er is volgens een offerte van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Machinefabriek voorheen E.H. Begemann te Helmond van 23 oktober 1950 voor f 12.518,- een derde pomp bijgeplaatst toen de stadsuitbreiding dat broodnodig maakte, en vanzelfsprekend werd het pand vrij goed onderhouden. Na de wijziging van het systeem zijn de pompen in een kelder achter het gebouw geplaatst en werd het gebouw leeggemaakt, waarna de AWN-afd. Rijnstreek er een onderkomen in kon construeren. Degenen die dat nog meegemaakt hebben, kunnen uitgebreid vertellen over het vele werk dat dat met zich meebracht, vooral ten aanzien van het vernieuwen van ruiten, heel veel schilderwerk en het aanbrengen van vloeren, keukenblok, spoelinstallatie, enz. enz. enz. Gelukkig heeft deze investering zijn nut wel opgeleverd, in bijna twintig jaar, en was deze ook financieel zo goed als afgeschreven.

Ook al is het met de gemeentelijke archeologen gedeelde onderkomen aan de Langebrug maar voor tijdelijk bedoeld, het is een plek waar heel wat geschiedenis aan vast hangt. Een korte behandeling daarvan zal voor veel leden (en andere belangstellenden) een beter begrip van het merkwaardige pand kunnen brengen. Iedereen is van harte uitgenodigd om op de lezing van 19 november, over de opgravingen bij de N-11, waar een aantal leden

aan meegeholpen heeft, het pand te bekijken. Die lezing begint als gewoonlijk om 20.00 uur.

In het hartje van de binnenstad, aan het benedenstuk van de terp die de Breestraat eigenlijk is, heeft het terrein rond de afgesloten Plaatsteeg een eeuwenlange geschiedenis. Hoe lang precies, is niet bekend, maar wie het artikel van Ed van der Vlist in *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) over "De Weversteeg te Leiden in de middel-eeuwen" leest, komt voornamelijk gegevens uit de veertiende eeuw tegen. Aan de Plaatsteeg stonden toen gewone huizen en huisjes, want in de steeg zelf woonden geen echt rijke mensen in kapitale panden: die stonden aan de Breestraat. Natuurlijk is van veel van die panden en pandjes een hele reeks met huiseigenaren op te stellen, en van sommige bewoners zou best wel wat meer te vertellen zijn, maar hier kan korthedshalve gezegd worden: op 12 januari 1807 kwam aan het bestaan van de bebouwing langs de Langebrug en een stuk van de Plaatsteeg een einde met een geweldige klap: de ontploffing van het kruitschip in het Steenshuur. Wat nog overeind was blijven staan, werd geen herstel meer waardig gekeurd en afgebroken. Meestal was dat tot maar enige centimeters onder maaiveld, zodat er nog heel veel funderingen onder het trottoir en denkelijk ook onder het binnenterrein zitten (met uitzondering van de "duiventoren", dat is de voormalige droogtoren voor brandslangen, waar een grote kelder onder zit). Dick van der Kooij heeft dat met eigen ogen aanschouwd toen er in 1993 een gasbuis door het trottoir gelegd werd; zie voor zijn verslag *Renus* 1993-2 p. 15 en de afbeelding op het titelblad.

Omdat het in de stad economisch slecht ging en er door de bevolkingsafname heel wat huizen leeg stonden, was er in 1807 geen behoefte aan nieuwbouw. Het terrein bleef dus leeg, als een onderdeel van de Kleine Ruïne, maar al snel konden wat eigenaars van panden aan de Breestraat het lege terrein achter hun pand verkrijgen. Zo ook de eigenaar van Breestraat 139, een horeca-ondernemer, die er stallen en een grote zaal mocht bouwen. Toen zijn logement "De Gouden Leeuw" te koop kwam, zag de R.K. statie in de St. Jorissteeg (op de hoek van de Hogewoerd, ook wel bekend staand als "De Kachel" of Bonifatiuskerk) er wel brood in: de schuilkerk was inmiddels véél te klein geworden en de zaal leek een betere huisvesting. Al snel bleek dit toch niet zo heel geschikt en werden plannen gemaakt voor een veel grotere kerk. Door architect Th. Molkenboer werden de plannen ontworpen en na verkregen toestemming (er was toen nog een apart Ministerie van Eredienst, nog onderverdeeld in katholiek en protestant) werd de bouw aanbesteed. Het peil werd bepaald op 1,26 El (=meter) beneden de kerkvloer, zodat in ieder geval zo diep alle aangetroffen funderingen

weggebroken zijn, en op sommige plekken, waar geheid moest worden, nog veel dieper, om niet te zeggen: totaal. De eerste steen werd gelegd op 2 maart 1835 en de inwijding kon al plaatsvinden op 28 juli 1836, hetgeen geschiedde door mgr. C.L. van Wijckerslooth, bisschop van Curium i.p.i. (zeg maar: titulair bisschop; Oegstgeestenaren zullen die namen wel wat zeggen). De kerk kreeg een groot fronton en het opschrift "Metuite Domini", hetgeen Calvinisten in hun Statenbijbel kennen als "Vreest den Heere", maar in de Leidse volksmond (dus wel niet van deftige dames) verwerd tot de "Me tiete kerk". Maar die volksmond, wellicht enigszins antipapistisch, was ook de uitvinder van de term Koelie-kerk voor de Harteburgkerk en "Pakhuisdominee" voor een pand met een gevelsteen "Pax huic domui". De bouw van zo'n grote kerk, met overduidelijk hoorbare klokken, en dicht bij de Lodewijkkerk en later gevolgd door de bouw van nog twee grote Roomse kerken op de Haarlemmerstraat, zette inderdaad flink wat kwaad bloed.

Door de groei van het aantal katholieke inwoners van het zich steeds uitbreidende Leiden was in 1912 een grote operatie nodig, die ontworpen werd door C.H. Slinger. Toen werd aanbesteed het slopen van een huis, repetitiezaal, sacristie, aanbouwen, gedeelten van de zijmuren van de kerk en ringmuren, en het weer opbouwen van twee vleugels, doopkapel met portaal, sacristie, bergplaatsen, repetitiezaal en bovenwoning. Hierdoor werd de kerk vergroot en de hele randbebouwing als het ware vernieuwd. Van deze operatie kon echter niet zo heel erg lang genoten worden: wellicht door onzorgvuldigheid van loodgieters, die in de toren bezig waren, ontstond er in de avond van 25 juli 1933 brand, die wegens problemen met de watertoevoer niet in de kiem te smoren was en uiteindelijk leidde tot de totale teloorgang van de kerk. Gelukkig kon er nog een en ander uit het interieur en vooral de sacristie gered worden (de sacristie zou overigens gespaard blijven), zodat tal van kostbaarheden, waaronder een middeleeuws kazuifel, nog steeds deel uitmaken van de kerkschat.

Na heel wat gedelibereer, waarbij de uitkering van de brandverzekering een rol speelde, en plannen tot herstel van ir. H.A. van Oerle, werd uiteindelijk besloten tot algehele nieuwbouw een stuk buiten de binnenstad, en wel aan de Lammenschansweg. Waar de oude kerk in 1936 honderd jaar oud geworden zou zijn, vond er dat jaar op 10 maart de inzegening van een geheel nieuw en dankzij architect Kropholler zeer opvallend gebouw plaats. P.J.A. Juffermans, die een gedenkboekje schreef, gaf dat dan ook de titel: "Van een Eeuwfeest dat Stichtingsfeest werd!".

Het voor de kerk overbodig geworden "rampterrein" was wel leeggeruimd na het instorten van de toren en het (moeten) weghalen van de

pilaren naast de hoofdingang, maar de muren stonden er nog. Het werd aan de gemeente te koop aangeboden, inclusief de pastorie aan de Breestraat. Die had daar wel oren naar, zij het dat de pastorie geweigerd werd en dus losgekoppeld van de rest van het complex. Na enkele zware branden, waaronder de Stadhuisbrand in 1929, waarbij er veel fout gegaan was, moest er een reorganisatie van de Brandweer volgen, maar de in gebruik zijnde garage aan de Garenmarkt kon niet uitgebreid worden. Vooral de nabijheid van het Politiebureau was zeer aantrekkelijk. De brandweer werd dan ook ondergeschikt gemaakt aan de politie, zij het dat dat in 1943 weer werd teruggedraaid.

Gemeentewerken zag er wel brood in om de ruïne geschikt te maken als garage, kantoren, overblijfruimten en dienstwoning. De gemeenteraad stemde op 25 maart resp. 4 november 1935 zonder probleem in met de plannen (de aankoop voor f 40.000,- en de verbouwing voor f 47.500,-) en aldus werd de kerk in 1936 een garage. Niets nieuws onder de zon, trouwens: in oorlogstijd dienden kerken wel vaker als paardenstal voor doortrekkende cavaleristen.

Tot juni 1997 deed de kazerne trouw dienst, maar daarna werd door de bouw van een nieuw onderkomen aan de Rooseveltstraat (geopend op 13 september 1997) het inmiddels wel versleten pand overbodig. Sedertdien heeft het aan verscheidene gebruikers een tijdelijk onderkomen geboden. Met als recentste dus het Archeologisch Centrum en AWN-Rijnstreek.

VERHUISBERICHT

Wij zijn dus verhuisd van Geregracht 50 naar Langebrug 56, 2311 TM Leiden. Gelieve hiervan goede nota te nemen en uw adressenbestand meteen te wijzigen. Degenen die de Renu ontvangen, krijgen geen apart bericht van adreswijziging!

Sfeerfoto's van de verhuizing

BOEKBESPREKINGEN

Hester van den Ende, Roos M.R. van Oosten, Edwin D. Orsel, Monique F. Roscher, *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Primavera Pers en Dienst Bouwen en Wonen van de Gemeente Leiden, 2007. ISBN 90-5997-042-X. 151 p. € 14,50.

Nadat in 2005 een soortgelijk boekje over Matilo-Rodenburg-Roomburg verschenen was, is dit een tweede deel in wat hopelijk een reeks gaat worden. Was Chrystel R. Brandenburg van dat boekje de voornaamste schrijfster, van het onderhavige voerde zij de redactie. Met een lezersgroep van zes personen, waarvan de meesten ook taalkundig goed onderlegd zijn, zou men mogen verwachten een perfect product in handen te krijgen, maar uitgerekend op dat gebied schiet het boek erg tekort. Een kromme zin of minder gelukkige uitdrukking zie je overal wel eens, maar hier is het domweg veel te veel, en van een kaliber dat het zelfs een wat minder kritische lezer nog moet opvallen. Dat is echt jammer, want het boek is verder heel erg "af", met veel noten, literatuur (zij het dat de alfabetisering daarbinnen een paar keer onjuist is), auteurs, verklaring van archeologische (en vooral bouwkundige) termen en begrippen en illustratieverantwoording.

In dit boek wordt (althans voor een deel) verslag gelegd van een aantal opgravingen (en bouwhistorisch onderzoek). In enkele gevallen was een opgraving al prima gedocumenteerd, zodat het verhaal als het ware een weergave in vlotleesbare taal van taai rapportentaal is, maar één verhaal is als het ware een voorschot, omdat de opgraving nog niet geheel uitgewerkt en dus beschreven is. Ook al maakt dat het vellen van eindoordelen moeilijk, toch is zo'n werkwijze niet af te wijzen; wellicht vormt dat juist een prikkel om zo'n aan alle (archeologische) eisen voldoende verslaglegging alsnog te voltooien.

Eerst gaat Edwin Orsel in op de duistere geschiedenis van het Gravensteen, in relatie tot de Burcht, waarbij de nadruk sterkt ligt op de bouwstenen, met name wat grootte en metselverband betreft. De Burcht wordt daarna nog eens afzonderlijk besproken door Hester van den Ende, maar aangezien Ed van der Vlist in 2001 hierover al een goed boek geschreven heeft, lijkt dit eerder een "korte samenvatting van het voorafgaande". Wel behandelt zij de waterkelders en fonteinen veel uitvoeriger, en vooral daaraan ontleent deze bijdrage zijn waarde. Roos van Oosten behandelt de opgraving van een boerderij-pannenbakkerij-perkamentmakerij in de Pelikaanstraat, waarna Hester van den Ende de geschiedenis van het klooster Lopsen aan de hand van enkele opgegraven muurresten e.d. beschrijft.

Monique Roscher verhaalt over de (voorlopige) opgravingsresultaten in een voormalig tuinengebied aan de Schelpenkade, waarna Roos van Oosten de jongste opgravingen in de oude Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat bespreekt. Hoewel al veel bekend was door eerdere opgravingen en daarvoor de bouwgeschiedenis in grote trekken al wel geschreven was, is deze bijdrage vooral waardevol door de bespreking van de opgegraven skeletten met bijgiften. Het lijkt wel of er vroeger geen mensen rondliepen die recht van lijf en leden waren; haast allemaal hadden ze wel een of andere afwijking aan hun botten. Van dezelfde schrijfster is ook een zeer uitgebreid verhaal over de (oude) Zijlpoort en de bouwmaterialenloods van Fontein bij de nieuwe Zijlpoort, dat uitloopt in een verhandeling over stadsmuren en bolwerken. Zij behandelt ook de opgraving op het binnenterrein achter Pieterskerkchoorsteeg 14-20 en Langebrug 73-79, vroeger behorend tot de drukkerij van Groen en thans bekend staand als de Pelgrimspoort. Daarbij werden sporen van met name eenkamerwoningen en tuinmuren gevonden, al mag ook een mozaïekvloertje van weinig voorkomende plavuizen uit de veertiende eeuw speciaal vermeld worden. Tot slot probeert Edwin Orsel de vraag te beantwoorden of er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden zijn (het antwoord mag hier wel verklapt worden: onverwacht veel, maar ook thans zijn er nog niet veel meer dan enkele tientallen panden bekend die nog middeleeuwse restanten bevatten). Hij behandelt daartoe aspecten als kelders, muren, vloerconstructies en kapconstructies.

In een boek als het onderhavige zijn er natuurlijk altijd wel zaken te noemen die fout zijn of waar commentaar op te leveren is of vragen over te stellen zijn. Maar dat zou het oneer aandoen. Wel wil ik nog even wijzen op de prachtige impressie die C. van Hees gemaakt heeft van het allereerste Leiden: een verzameling huisjes rond de Breestraat en Burcht. Terecht is een deel ervan gebruikt als illustratie op de kaft van het boek. Hoe langer je ernaar kijkt, hoe meer details je opvallen. En dus ook zaken die apert niet kloppen (zoals het verloop van de sloot/gracht tussen Pieterskerkchoorsteeg en Nieuwsteeg) of die logischerwijze eerder anders zouden moeten, zoals de situering van de brug over de Burchtgracht, die wel erg ver naar het noorden ligt. Aan zo'n tekening zou eigenlijk eindeloos geschaafd moeten worden; een goede discussie over dit soort zaken kan de gedachtenontwikkeling over het ontstaan van de stad alleen maar ten goede komen. En dat is toch ook een van de verdiensten van dit zeer leesbare en niet dure boek.

P.F.A. van Grinsven en M.F.P. Dijkstra, *Een nederzetting achter het torentje. De lokale bewoningsgeschiedenis van Koudekerk aan den Rijn tot het jaar 1000*. Uitgave van het Historisch Genootschap Koudekerk; Historische Reeks nr. 2, 2006. ISBN 90-8784-001-2. 60 p.

Onze voorzitter heeft enkele jaren geleden de taak op zich genomen om een nooit uitgewerkte ROB-opgraving alsnog van een goede verslaglegging te voorzien. Het is altijd moeilijk om het werk van anderen af te maken, en zeker waar er sedert 1978/79 zoveel jaar verlopen was, veel mensen die bij de opgraving betrokken waren niet meer in functie waren en vondstmateriaal of aantekeningen niet meer vindbaar, moet het een prestatie genoemd worden dat dit (mede dankzij de moderne technieken) toch nog heel mooi lukte. Maar een opgravingsrapport is voor een slechts oppervlakkig geïnteresseerde niet al te gemakkelijk leesbaar. Daarom moet het toegejuicht worden dat het plaatselijke Historisch Genootschap zich heel erg ingespannen heeft om ook een handzaam en voor een groot publiek heel leesbaar boekje te laten verschijnen. Dat werd op 3 november 2006 in Koudekerk ten doop gehouden.

Het boekje scoort dan ook heel hoog waar het de leesbaarheid betreft; daartoe ook nog geholpen door een aantal plaatselijke "meelezers". Dat er ook heel wat toepasselijk illustratiemateriaal, deels in kleur, opgenomen is, komt het geheel ook zeer ten goede. Hoogstens kan opgemerkt worden dat bij een paar illustraties (5 en 6) de lettergrootte in de bijschriften wel erg klein is geworden.

Na een korte behandeling van het landschap zo rond het begin van de jaartelling, worden eerst de inheemse bewoning en Romeinse invloed besproken. De hoofdmoot van de opgraving en dus ook het verhaal vormen echter de Merovingische en Karolingische tijd (ruwweg 500-900 na Chr.). In die tijd heeft er een bloeiende nederzetting gelegen op de grens van de Hondsdijkse en Lagewaardse polders. Wat er ook maar gevonden is of gereconstrueerd kon worden, wordt hier uitvoerig behandeld. Ook het leven in die tijd wordt zo goed en zo kwaad als het kan besproken; ook al is dat een meer algemeen verhaal, het lijkt toch heel erg nuttig voor een goed begrip van een en ander voor lezers die niet zo vertrouwd zijn met deze materie. Juist dit maakt ook de charme van het boekje, met leuke reconstructieteekeningen van hoe het er toen uitgezien zou kunnen hebben. Met een aantal stukjes over de goederenlijst van St. Maarten, de ontginningspatronen in het landschap, Viking-rooftochten en een uitleg van de naam Koudekerk sluit het verhaal rond het jaar 1000 af. Wegens een algeheel gebrek aan bronnen, en de moeilijke interpretatie van het weinige dat er nog wel is,

heeft dat niet heel veel diepgang, maar moeilijke verhandelingen over bijvoorbeeld het obscure Holtlant zouden hier ook niet op zijn plaats zijn geweest. Dat een nieuwsgierige nog heel veel vragen kan hebben, zal wel duidelijk zijn; zo wordt op p. 14 beweerd dat een (houten) huis maar ongeveer 25 jaar meeding, maar het waarom daarvan wordt niet uitgelegd; zou dat uitsluitend te wijten zijn aan het afrotten van de palen van de hoofdconstructie?

Al met al moet geconstateerd worden dat er een heel leuk en leesbaar boekje verschenen is, dat graag ter lezing aanbevolen wordt. Ook voor de prijs hoeft men het niet te laten.